

MÉSZÁROS TAMÁS
MEGJEGYZÉSEK SOPHOKLÉSHOZ*

A mai előadást mentegetőzéssel kell kezdenem, hiszen a téma nem kötődik kutatási területemhez, a Kr.e. 5–4. századi prózairodalomhoz, az attikai szónokok munkásságához. Ezúttal másik műfajról lesz szó, a görög tragédiáról, nevezetesen Sophoklés írásművészetének néhány kérdéséről, leginkább a *Philoktés* című tragédia kapcsán. Hogy vakmerőségemet indokoljam, engedjék meg, hogy elmondjam egy személyes emléket még egyetemista koromból. Elsőéves latin szakos hallgatóként főszemináriumom Töttössy Csaba professzor latin mondattana volt. Egyik alkalommal, a megfeszített figyelmet igénylő fordítási gyakorlat közben Töttössy professzor váratlanul a következő kérdést szegezte nekem: „Mondja, Mészáros úr, ki Sophoklés *Oidipus királyának* főszereplője?” A kérdés meglepett, majd némi habozás után, gondolván, hogy nagyot nem tévedhetek, végül kinyögtem, hogy Oidipus. A professzor arcára csalódással vegyes döbbenet ült ki, hogy nem teljesen gyengeelméjűnek tartott hallgatója ekkora ostobaságot válaszol, majd megsemmisítően odavetette: „Nem, nem Oidipus, hanem Periklés.” A kínos eset óta tervezem, hogy egyszer alaposabban utánajárok az említett azonosítás hátterének, pontosabban annak a kérdésnek, hogy Sophoklés tragédiáinak értelmezése során hogyan alkalmazható a történeti szemlélet érvényesítése. Ezt a kérdést igyekeztem megválaszolni egy másik alkalommal a *Trachisi nők* című darabot megidézve, és erre a kérdésre kívánok válaszolni ezúttal is, immár a *Philoktés* kapcsán.

Az irodalmi alkotások történeti alapú értelmezésének módszertani kiindulópontja az az egyszerű tény, hogy minden ember saját korának gyermeke: gondolkodásmódját, viselkedését magától értetődő módon befolyásolják korának történelmi, politikai, társadalmi eseményei. Különösen igaz ez az ókori Athénban, ahol az aktív közéleti szerepvállalás volt az elvárt magatartásforma minden teljes jogú polgár esetében. Aki kivonta magát az állam érdekében végzett tevékenységek alól, a többiek megvetésében részesült, az ilyen embert egyszerűen *idiotésnek* neveztek. Az elvárások mindenkire, így a művészekre, a drámaírókra is érvényesek voltak. Az ismert történet szerint Aischylos a maga részvételét a salamisí ütközetben annyival fontosabbnak ítélte drámaírással szerzett dicsőségénél, hogy sírfeliratán csak az előbbit tartotta megörökítésre méltónak. Sophoklés még a nagy elődön is túltett, amennyiben számos alkalommal vállalt és töltött be fontos hivatali tisztséget, tisztségeket. Tudomásunk szerint megkapta a délosi szövetség főpénztárnoki hivatalát (*hellénotamias*), egy ízben megválasztották *stratégosnak* is (a színpadnál kevesebb sikerrel szerepelt), majd élete végén bekerült a demokrácia túlkapásait megelőzni hivatott *probulo*testületbe. Közismerten baráti kapcsolatot ápolt Periklésszel és körével is.

Ezen körülmények ismeretében talán nem alaptalan a feltételezés, hogy az egyes Sophoklés-darabok témaválasztását befolyásolhatták kortárs történeti események. Hangsúlyozom, ez nem azt jelenti, hogy a darabok cselekménye vagy a szereplők személye mintegy matematikai képlettel megfeleltethető valamilyen aktuális történeti helyzetnek vagy személynek. A mechanikus azonosításra

---

* Tar Ibolya tanárnő meghívására 2008. november 25-én az Ókortudományi Társaság Szegedi Tagozatának felolvasó ülésén „Philoktés” címmel tartottam előadást. Jelen dolgozat ennek az előadásnak változatlan formában hagyott, írott változata. A kiindulópontot Szabó Árpád Sophoklés-könyve jelentette (Sophoklés tragédiái. Budapest, 1985), mely bizonyos pontokon erősen támaszkodik K. Reinhardt monográfiájának gondolataira (Sophokles. Frankfurt, 1947³). A lábjegyzeteket terjedelmi okokból mellőzöm. Mindezt már csak azért is megtehetem, mert a modern szakirodalom – amennyire látom – kevésbé veszi számításba a drámák történeti alapú megközelítését. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a felvetett gondolatok bizonyítása további alapos vizsgálatot igényel.

való törekvés mindössze másodrangú fűzfapoéták kérészéletű művecskéit eredményezheti, magas színvonalú, időtálló költészetet soha. Így Sophoklés drámáiban sem érdemes valamiféle áluhába bújtatott történetírást keresnünk, de talán nem szentségtörés arra gondolnunk, hogy azok a historikus alapú kérdések, melyek a kor emberét foglalkoztatták, valamilyen szublimált formában az egyes darabokban is megjelenhettek. Mindez részben magyarázatul szolgálhat az antik drámaírók mai szemmel nézve felfoghatatlan termékenységére is. Sophoklés maga állítólag mintegy 120 tragédiát írt. Könnyű neki, mondhatnánk, hiszen a történeten nem kellett töprengenie, tetszése szerint válogathatott az óriási mitikus hagyomány örökölt kincsei közül. Magam a történeti szemléletmód fogalmát mindössze azzal a feltevéssel használom, hogy a szerző választását számos egyéb szempont mellett befolyásolhatta éppenséggel a történeti valóság is. Ráadásul a hagyomány által Sophoklés személyéhez kötött újítás, a történet szempontjából egységes *trilogia* több, egymástól független darabbá tördelése a történeti tárgyú témák bemutatását egyszerűbbé is teszi. De nézzünk néhány példát!

Kiindulópontunk legyen az a kötet, ahol először találkoztam az említett Oidipus-Periklés párhuzammal, Szabó Árpád 1985-ben publikált Sophoklés-monográfiája. A könyv műfaját tekintve tudományos igénygel megírt ismeretterjesztés: szakirodalmi hivatkozások és lábjegyzetek nélkül, de nem híján eredeti ötleteknek. Szabó az Oidipus király elemzése során részletesen kibontja a Periklés-analógiát is. A darab szerint Oidipus a város jótévedője, aki megmentette Thébait a Sphinxről, és akit népszerűségének köszönhetően királlyá tettek. Ám Thébai lakosságát most dögvész tizedeli, melynek oka egy régebben elkövetett vérbűn. Az a személy pedig, aki legjobb szándéka ellenére kishíján romlásba dönti városát, nem más, mint Oidipus. Ez a rövid ismertetés talán már elég is ahhoz, hogy belássuk: az egykorú hallgatóság gondolhatott saját városára, saját Oidipusára. Hiszen ki is volt Athén jótévedője, az a hallatlan népszerűségnek örvendő államférfi, akinek tevékenységéhez a város felemelkedését még ma is kötni szokás? Ráadásul a darab bemutatásának idején (a *communis opinio* ezt 429 környékére teszi) még élénken élhetett egy másik dögvész, az Athént sújtó járvány emléke, melynek maga Periklés is áldozatul esett. Továbbá a vérbűn motívumának is megvan a periklési kapcsolata, hiszen Periklés anyai ágon az Alkmeónida-családhoz tartozott, márpedig a hagyomány az Alkmeónidákhoz köti a kylóni vérbűn elkövetését. A történet szerint az olympiai versenyyőztes Kylón Kr.e. 632-ben tyrannusra tört, és híveivel el akarta foglalni az Akropolist. A terv kudarca után Kylón embereivel Athéné oltarához menekült, de Megaklés archón, Alkmeón fia durván megsértve az oltalomkérőknek járó sérthetlenséget, elhurcoltatta és megölette a lázadókat. A gyalázat az egész Alkmeónida-családot érintette, akiket száműztek, de ők néhány év elteltével visszaköltöztek a városba. Ez a vérbűn volt az ürügye annak a többször is megfogalmazott követelésnek, mellyel például a spártaiak is megpróbálták elérni a peloponnésosi háború előestéjén Periklés száműzését. Tovább árnyalja a képet, ha Periklés tevékenységének kortárs megítélésére gondolunk. Az államférfi utolsó éveiben többször volt kénytelen szembesülni azzal a váddal, hogy meggondolatlan politikájával eleve kudarcra ítélt háborúba ugrasztotta Athént, vagyis jó szándéka ellenére romlásba döntötte városát. Ez tehát az Oidipus-Periklés azonosítás alapja.

Szabó könyvében két további tragédia kapcsán találunk részletesebben kidolgozott történeti párhuzamot. Először az Antigone esetében vet fel hasonlót, ahol a városa ellen forduló Polyneikés eltemetésének kérdése a tárgy. A párhuzamos esemény ez esetben Themistoklés történetéhez kapcsolható. A perzsa háborúk győztes stratégiájának *peripeteiája* közismert. Az arisztokrata ellenzék előbb cserépszavazással eltávolította Themistoklést, majd az életére tört. Az államférfi végül a perzsa udvarban talált menedékre, majd öngyilkosságát követően Thukydidés beszámolója szerint a következő történt: „*földi maradványait rokonai kívánsága szerint hazahozták, és titkon, hogy az athéniak ne is tudjanak róla, attikái földben temették el: mert nem lett volna szabad eltemetni, minthogy árulóként hagyta el hazáját.*” Ezúttal csak zárójelben említem, hogy a temetés és végtisztesség kérdése a tárgy az Aiasban is, melyet Tóttóssy Csaba elemzett a Sarkady-emlékkönyvben.

A harmadik történeti alapú értelmezési kísérlet a Philoktétést érinti. A mítosz szerint a Trójába igyekvő görögök Lémnos szigetén magára hagyják a hőst, mert nem tudják elviselni kígyómarás okozta sebének kibírhatatlan bűzét és a sebesült jajgatását. Később mégis szükségük lesz rá és fájára, ezért megpróbálják visszacsalogatni. Philoktétés története és helyzete – mondja Szabó –, nagyban emlékeztet a peloponnésosi háború idejének zseniális politikai kalandorának, Alkibiadésnek az életútjára. Mint

ismeretes, a szicíliai expedíció szellemi atyját a hermacsonkítás és a misztériumok profanizálásának vádjában elmarasztalják. Megjárja Spártát, egy ideig a nagykirály zsoldjában ügyeskedik, de ennek ellenére Athénnek mégis szüksége lesz rá, és bonyolult diplomáciai manővereket követően végül visszahívják.

A három tragédia Szabó Árpád-féle értelmezése elegendő ahhoz, hogy megpróbáljuk leírni Szabó módszerét és elméletének jelentőségét. Hogy a sophoklési művészet alapkérdése az egyén és a közösség viszonyának vizsgálata, magánember és *polis* ellentéte, nem újdonság: minden irodalomtörténeti kézikönyvben megtalálható. A történeti párhuzamok kitapintására is többen tettek már kísérletet, de ezek a kísérletek jobbára a darab keletkezési idejének meghatározására irányultak egy-egy sor elemzésén keresztül, olykor ijesztő túlzásokba esve. Ami Szabónál újszerű, hogy szisztematikusan keresi a darabok történeti magvát. Módszere legegyszerűbben az úgynevezett 'zanzásítás' irodalmi *terminus technicussal* írható le. A *zanza* kifejezés eredetileg zsurgorítási eljárással preparált emberfejet jelent, melyet bizonyos indián törzsek előszeretettel készítettek a megölt ellenség erejének megszerzése céljából. Irodalmi műszóként egy adott irodalmi alkotás tartalmának lehetőség szerint minél rövidebb formában való bemutatását, akár egymondatos sűrítését jelenti. A zanzásításra az antikvitásból is van példánk, mégpedig Aristotelés sűríti az Odysseia történetét a következőképpen: „valaki sok évig távol van, egy isten szemmel tartja, s ő magára marad; közben otthon vagyonát a kérők pusztítják, és fia ellen cselt szőnek; ő azonban viharokon keresztül hazaérkezik, némelyek felismerik, s ő megmenekül, ellenségeit pedig elpusztítja. Ez a lényeg, a többi csak epizód.”

Lényegében Szabó is a zanzásításból indul ki, csak hogy ő a sűrítményt megpróbálja egy konkrét történeti helyzetre vonatkoztatni, és így jut közelebb a darabhoz. Ennek megfelelően emlékezteti Periklésre az *Oidipus zanzája* (a jó uralkodó akarata ellenére romlásba dönti városát), Themistoklésre az *Antigoné* alaphelyzete (az áruló eltemetését törvény tiltja), valamint Alkibiadásra a *Philoktés*s problematikája (a feleslegesnek tartott személyre mégis szükség van).

Magam korábban a *Trachisi nők* című darabot fűztem a lánchoz, amennyiben a férjét, Héraklést akarata ellenére elpusztító Déianeira alakjában Periklés ágyasát, Aspasiát véltem felfedezni. Az azonosítás alapját ott elsősorban egy Ephoros-töredék szolgáltatta, melyből kiderül, hogy az athéni polgárok jelentős része abban vélte megtalálni a peloponnésosi háború kitörésének fő okát (Thukydidészsel szólva az *aléthestaté prophasist*), hogy Periklés megpróbálta elterelni a figyelmet botrányos magánéletéről, viszonyáról az *asebeia*perben vádlottak padjára kényszerülő Aspasiával. Az elméletet egy Plutarchos-szöveghellyel kívántam igazolni, miszerint Aspasiát a közvélemény gúnyosan csak Déianeira néven emlegette.

Ezúttal a Philoktéshez javaslok egy módosítást, úgy vélem ugyanis, hogy nem Alkibiadás személye a megfelelő párhuzam, bár a darab bemutatásának ideje (mint a *didaskaliából* tudjuk: 409) éppenséggel nem szól Szabó felvetése ellen. Azonban azt is tudjuk, hogy Sophoklés már korábban is színpadra állított egy Philoktését, vagyis a drámában felmerülő kérdések hosszú időn át foglalkoztatták.

Mi is történik a darabban? Philoktés a Trója alá vonuló görög hősök egyike. Király, aki hét hajójával és embereivel indul a háborúba. Hős, aki hírnevét az íjászatban mutatott különleges képességeinek köszönheti. És egyik pillanatról a másikra egy lakatlan szigeten találja magát, sebesülten, segítség és támasz nélkül. Mit vétett a görögöknek, hogy így kellett járnia? Semmit. Nem követett el bűnt. Önhibáján kívül kell szenvednie. Sanyarú sorsának oka mindössze annyi, hogy a többi uralkodó és a hadnép nem tudta tovább elviselni a jelenlétét és nemkívánatosnak nyilvánította. Ám a vezetőket többnyire az aktuális politikai érdek mozgatja, a népet pedig az uralkodók. Már is előttünk a darab másik két szereplője, Odysseus és Neoptolemos. Odysseus ezúttal nem az eposzok leleményes hőse, hanem a dráma kétszínű intrikusa. Ha érdeke úgy kívánja, az előzményekkel mit sem törődve, akár újabb csalárdság árán is képes korábbi magatartásával homlokegyenest eltérő módon viselkedni. A „cél szentesíti az eszközt” filozófiája következetesen jellemzi Odysseus viselkedését a darab során mindvégig. Neoptolemos alakja ugyanakkor nem rajzolható meg ennyire egyértelmű ecsetvonásokkal. Fiatalágából fakad némi romlatlanság, de hagyja magát vezetni Odysseus által. Időnként

felülkerekedik benne a jóindulat és próbál őszintének mutatkozni, ám összességében mégiscsak segíti idősebb társa tervét.

Miről szól hát ez a tragédia? Véleményem szerint a közösség erkölcsi felelősségéről. Egy ember élete ment tönkre pusztán a közösség kényelmi szempontjai miatt. Majd a széljárás fordultával és az érdekek változásával ugyanez a közösség, mintha mi sem történt volna, egyszer csak igényt formál arra, amit korábban igazságtalanul elvetett. Milyen közösség ez egyáltalán?

Alighanem az athéni nép. Ennek megfelelően magam nem is egy személyhez vagy egy eseményhez kötöm a Philoktétest, hanem egy intézményhez, melynek bevezetése az athéni demokrácia ünnepektől intézkedéseként vonult a köztudatba, a gyakorlatban azonban visszaélések, erkölcstelen politikai alkuk és botrányok sorozatát jelentette. Az *ostrakismos* vagyis a cserépszavazás intézményéről van szó.

Bár a cserépszavazás eljárásának menete nem pontosan ismert (200 szavazat a *bulé*-ban vagy 6000 a népgyűlésben), a lényege világos. Ha valakiről a többség úgy gondolja, hogy veszélyt jelent a társadalomra, megelőző intézkedésként, mielőtt a baj bekövetkezne, kellő szavazatszámmal eltávolíthatja az illetőt, aki kénytelen 10 éves önkéntes száműzetésbe vonulni, igaz polgárjoga és vagyona megtartása mellett. Tehát nem büntetésről van szó, hanem megelőzésről: egybeközött itt sem egészen szerencsés az Alkibiadés-párhuzam. Az intézményt azonban akkor ítéltük meg, ha nemcsak a szándékot vizsgáljuk, hanem a gyakorlatra is vetünk egy pillantást.

Csak néhány példa a tételesen ismert *ostrakismosok* közül! Kr.e. 484-ben az athéni nép bizonytalan okból kicserepezi Xanthipposzt, Periklés apját. Az elvben 10 éves távollét azonban a valóságban jóval rövidebb, Xanthippos Kr.e. 480-ban visszatért. Ennek okát sem kell hosszan találgatnunk: a perzsák készülődésének híre elegendő volt ahhoz, hogy a nép elnézőbben ítéljen. Ugyanez volt a szerencséje Aristeidésnek, aki Kr.e. 482-ben ítéltetett túlságosan veszélyesnek, hogy aztán két évvel később hazahívják. Az ő *ostrakismos*ának indoklására Plutarchos mesél egy történetet. Eszerint, mikor a szavazás után megkérdezték egy hazafelé igyekvő polgárt, hogy miért szavazott Aristeidés ellen, a jámbor demokrata így felelt: Mert már untam, hogy mindenütt az ő igazságosságáról beszélnek. Kimónnak, a zseniális hadvezérnek kisebb szerencséje volt: őt Kr.e. 461-ben találták száműzést érdemlőnek, és csak 457-ben hozta úgy a szükség, hogy hazahívják, miután a spártaiak Tanagra mellett legyőzték az athéni sereget. És folytathatnám a sort...

A fentebb ismertetett gondolatmenet alapján a Philoktétest magam az *ostrakismos* eljárásának bírálatán keresztül az athéni demokrácia kritikájának tartom. Igaz ugyan, hogy az utolsó adatolható *ostrakismos* óta (Hyperbolos, Kr.e. 417) eltelt néhány év a Philoktétes bemutatásáig (ne feledjük, hogy ez a darab már a Philoktétes-monda második Sophoklés-féle feldolgozása), a politikai ellenfelekkel való leszámolás eszköze is sokat finomodik a *graphé paranomón* vádítípus bevezetésével, a témában rejlő erkölcsi probléma változatlanul fontos. Mi a helyes magatartás Philoktétes helyzetében? Tekintsen-e el súlyos személyes sérelmeitől, hogy az őt megtagadó közösség érdekeit szolgálhassa? Igazolható-e bármilyen erkölcsi alapelvvvel Odysseus és a többi görög viselkedése? Egyszerűen fogalmazva: kinek van igaza? A kérdések megválaszolásához egy dramaturgiai eszköz alkalmazása nyújthat segítséget: Héraklés megjelenése a darab végén, vagyis a *deus ex machina*.

A *deus ex machina* szerepét a szokással ellentétben magam nem a szerző, hanem a nézőközönség szempontjából értékelem. Mindez azt jelenti, hogy az isten megjelenése nem valamiféle félig-meddig kényszerből alkalmazott eszköz, mely lehetővé teszi az összegabalyodott cselekményszálak elfogadható lezárását. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a szóban forgó vitás pont erkölcsileg mindenki számára elfogadható, megnyugtató megoldása emberi szférában nem születhet meg, ehhez isteni beavatkozás szükséges. Másképpen fogalmazva: miközben a néző figyelemmel kíséri a darab alakulását, maga is óhatatlanul kialakít egy véleményt, bizonyos szereplőkkel azonosulni tud, másokkal nem – a megtestesített értékeknek, magatartásformáknak megfelelően. A részvét, a sajnálat, a szánalom (végső soron a katarzis) éppen ennek az azonosulásnak az egyenes következménye. A rokonszenvvel kísért szereplő sorsának alakulása, a tragikus bukás a néző számára abban az esetben elfogadható, ha magasabb erkölcsi szempontok indokolják. Sajnáljuk Oidípust, mert vétkét szándéka

ellenére követte el, de elfogadjuk tragédiáját, mert a bűnösnek bűnhődnie kell: a végkifejlet így válik minden további eszköz nélkül erkölcsi szempontból igazolhatóvá, elfogadhatóvá a közönség számára. Bizonyos esetekben azonban nem ilyen egyértelmű a helyzet. Előfordulhat, hogy a darab során úgy kerülnek értékek összeütközésbe egymással, hogy nehéz megválaszolnunk, mi is a helyes. Philoktétés haragja jogosnak látszik, ahogy a közösség szándéka is érthető. Ám akár Philoktétés Lémnoson maradásával, akár elhurcolásával végződne a darab, mindenképpen maradna a nézőben némi hiányérzet, legalább szemernyi kétség: jól van ez így? Héraklés megjelenésének és a *deus ex machinának* általában is, úgy látom, éppen az a célja, hogy a kérdés megválaszolásának, ha úgy tetszik, megválaszolhatatlanságának terhet levegye a közönségről.

MÉSZÁROS TAMÁS

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Klasszika-Filológia és Medievisztika Intézet

E-mail: meszaros.tamas@btk.ppke.hu